

М.Қ. Қойгелдиев*¹, З.Б. Мырзатаева²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан тарихы кафедрасының зерттеуші-профессоры, т.ғ.д., Алматы қ. Қазақстан Республикасы, E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ, «Айтылған тарих» ғылыми лабораториясының жетекшісі, т.ғ.к. Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: zabyra73@mail.ru

1916 ж. ТОРҒАЙ КӨТЕРІЛІСІ. ӘБДІҒАПАР ЖАНБОСЫНҰЛЫНЫҢ ХАНДЫҚ БИЛІК ИНСТИТУТЫН ЖАҢҒЫРТУ ӘРЕКЕТІ (Тарихнамалық талдау)

Аңдатпа

1916 жылғы көтеріліс барысында торғайлық көтерілісшілер ұзын қыпшақ Тілеулі батыр Әбдірахманұлының ұрпағы Әбдіғапар Жанбосынұлын хан сайлайды. Советтік тарихнама идеологиялық ұстаным-ға бейімделіп, бұл тарихи фактіге саналы түрде көз жұма қарап, Әбдіғапар Жанбосынұлын «Алашорда ханы» атады. Мақала авторлары жаңадан ашылған тарихи материалдарға сүйеніп, соңғы уақытқа дейін тарих ғылымында орын алып келген бұл жаңсақ ұстанымды жаңа көзқарас тұрғысынан талдауға алады.

Мәселе Ә.Жанбосынұлының қызметіне партиялық-таптық көзқарас тұрғысынан баға берумен аяқталған жоқ-тын. Саяси қудалауға ханның өзімен бірге ұрпақтары және әулеті де ұшырады. Тарихи әділеттілік бұл күрделі мәселені мүмкін болғанша егжей-тегжейлі зерттеуді талап етеді.

Мақалада, Ә. Жанбосынұлының Торғай көтерілісіндегі лидерлік қызметі жөнінде (ғылыми жинақтар, мақалалар, естеліктер негізімен) тарихнамалық талдау жасалынады. Аталған мәселе еліміздің тәуелсіздігі жылдарында ғана ашық айтыла бастады. Соған сәйкес, 1916 ж. Торғай облысында жүріп өткен ұлт-азаттық көтеріліске жаңа теориялық және методологиялық құралдармен бағасын берілді, яғни, Торғай-дағы көтерілістің ерекшелігі ретінде, оның бұқаралық сипат алған, ең ұзаққа созылған, табанды және бір орталыққа бағынған ұйымдасқан түрде жүргізілгендігі атап көрсетілді.

Кілт сөздер: тарихнама, хандық билік институты, сардарбек, патшалық отаршылдық, жер мәселесі, советтік идеология, сарбаздар, тарихнама.

Жұмыс ҚР БҒМ (ПЦФ) ІРН BR21882308 «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.)» атты жоба аясында орындалды.

М.К. Қойгелдиев *¹, З.Б.Мырзатаева²

¹ доктор исторических наук, профессор-исследователь кафедры истории Казахстана КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан, E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

² КазНПУ имени Абая,

Руководитель научной лаборатории «Айтылған тарих», кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: zabyra73@mail.ru

ТУРГАЙСКОЕ ВОССТАНИЕ 1916 г. ПОПЫТКА АБДЫГАПАРА ЖАНБОСЫНУЛЫ ВОЗРОДИТЬ ИНСТИТУТ ХАНСКОЙ ВЛАСТИ (Историографический анализ)

Аннотация

В ходе восстания 1916 года Тургайские повстанцы избрали ханом Абдыгапара Жанбосынова, потомка Узун Кыпчака Тлеули батыра Абдрахманұлы. Советская историография подстраиваясь идеологическим установкам, сознательно замалчивала этот исторический факт назвав Абдыгапара Жанбосынова «ханом Алашорды». Авторы статьи опираясь на вновь выявленные архивные документы с новой позиции рассматривают исторические публикации советского периода.

В то же время данный вопрос не исчерпывается оценкой деятельности А.Жанбосынова. Политическим преследованиям были подвергнуты также потомки и родственники хана. В целом данная

тема нуждается в глубоком осмыслении. В статье дается историографический анализ лидерской деятельности А.Жанбосынулы в Тургайском восстании на основе опубликованных научных трудов, памятных материалов от обретения страной независимости до настоящего времени.

В соответствии с этим, национально-освободительное восстание 1916 г. в Тургайской области оценивается новыми теоретическими и методологическими средствами, то есть, как особенность восстания в Тургае, подчеркивается, что оно проводилось организованно, носило массовый характер, было самым продолжительным, стойким и подчинялось единому центру.

Ключевые слова: историография, институт ханской власти, царский колониализм, земельный вопрос, советская идеология, сардарбек, сарбазы, восстание.

Работа выполнена в русле проекта ИРН BR21882308 МОН РК (ПЦФ) «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX-XXI вв.).»

*M.K. Koigeldyev*¹, Z.B. Myrzataeva²*

¹Doctor of Historical Sciences, Research Professor at the Department of History of Kazakhstan, KazNPU named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan,

E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

² KazNPU named after Abai,

Head of the scientific laboratory "Aitylgan Tarikh", Candidate of Historical Sciences,

Almaty, Republic of Kazakhstan,

E-mail: zabyra73@mail.ru

THE TURGAI UPRISING OF 1916 WAS AN ATTEMPT BY ABDYGAPAR ZHANBOSYNULY TO REVIVE THE INSTITUTION OF KHAN POWER (HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS)

Abstract

During the uprising of 1916, Turgai rebels elected Abdygapar Zhanbosynov, a descendant of Uzun Kipchak Tleuli batyr Abdrakhmanuly, khan. Soviet historiography, adapting to ideological attitudes, deliberately suppressed this historical fact by calling Abdygapar Zhanbosynov "Khan of Alashorda." The authors of the article, based on newly identified archival documents, consider historical publications of the Soviet period from a new perspective.

At the same time, this issue is not limited to the assessment of A. Zhanbosynov's activities. Khan's descendants and relatives were also subjected to political persecution. In general, this topic needs deep reflection.

The article provides a historiographical analysis of A. Zhanbosynuly's leadership activities in the Turgai uprising based on published scientific papers and memorabilia from the country's independence to the present. In accordance with this, the national liberation uprising of 1916 in the Turgai region is evaluated by new theoretical and methodological means, that is, as a feature of the uprising in Turgai, it is emphasized that it was organized, had a massive character, was the longest, most persistent and subordinated to a single center.

Keywords: historiography, institute of Khan power, tsarist colonialism, land issue, Soviet ideology, sardarbek, sarbazy, uprising.

The work was carried out in line with the IRN BR21882308 project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (PCF) "Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries).

Кіріспе. 1916 жылғы Қазақстандағы азаттық қозғалысының қаһарманы, Торғай өңіріндегі халық көтерілісінің басшысы Жанбосынулы Әбдіғардың тарихи тағдыры - советтік коммунистік идеологияның ықпалымен XX ғасырда тапқа бөлініп-жіктелген қазақ халқының осы кезеңде жүріп өткен жолын еске салады. Ә.Жанбосынулы Торғай өңірін мекен еткен халықтың қалың ортасынан шыққан, орта жүздің ықпалды биі, Кенесары ханның қалауымен осы өңірге хан ретінде мойындалған Нияз бидің немересі. 1916 жылы қазақтан майдандағы қара жұмысқа адам алу туралы патша жарлығы шыққанда (1916 ж. 25 маусым) 13 болыстың елі бұл жарлыққа қарсы көтеріліп, арасынан басшы таңдағанда Жанбосынулы Әбдіғарға тоқтап, оны хан, ал атақты Иман батырдың немересі Амангелді Үдербайұлын сардарбек сайлайды. Міне осы екі батыр тұлға ұлт тарихына Торғай көтерілісінің басшылары ретінде терең із қалдырды.

Өкінішке орай белгілі идеологиялық шектеулерге байланысты хан сайланған Әбдіғардың есімі советтік кезеңде кейінге ығыстырылып, көмескі тартты. Дегенмен, халық жады өміршең, тәуелсіздік жылдары, батыр тұлғаның есімі қайта жаңғырып тарихи шындық өз орнын ала бастады. Ғылыми

мақалада хан Ә.Жанбосыновтың Торғай көтерілісіндегі лидерлік қызметіне қатысты тарихнамалық талдау, жаңа тұжырымдар мен қорытулар баяндалады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында тарихнамалық талдау әдістері және тарихи-жүйелілік, тарихи-салыстырмалылық, тарихи-антропологиялық әдіс-құралдары пайдаланылды. Сонымен қатар, ҚРОМА құжаттық деректері, жарық көрген құжаттар мен материалдар жинағы, мемуар-естеліктер пайдаланылды. Естеліктердің ерекшелігі халық арасында тарихи жадтың әлі де тың кезеңінде жазы-луында. Бұл сол тарихи процесті тура қалпында баяндалатындығымен ерекше. Естеліктердегі ақпараттар оқиғаның географиялық ауқымын, микротарихи құбылыстарды детальды баяндайды. Мемуарлық дереккөздері мен архивтік құжаттардың бірін-бірі толықтыруы жұмыстың мазмұнын байыта түсті.

Талқылау. 1916 ж. көтеріліс жөнінде терең зерттеу жұмысын жүргізген Тұрар Рысқұлов көтерілістің туындауының саяси және экономикалық себептеріне баса назар аударды. Ол, көтеріліске патшаның 1916 ж. 25 маусымдағы майданға қара жұмысқа адам алу туралы жарлығының түрткі болғанын айта келе, оның түпкі себебі патшалықтың (Қазақстанды Орта Азияға апаратын стратегиялық базаға айналдыру үшін) қазақ жерін ежелден шексіз отарға алуы, елдің ерекше езгіге түсуі болатын дейді [1]. Бұл тұжырымның растығына біз Торғай облысы уездеріндегі орыс-қазақ болыстықтары мен поселке-ауылдарының сандық айырмашылықтары арқылы көз жеткізе аламыз:

Кесте 1. Торғай облысының әкімшілік бөлінісі [2].

Название уездов	Площадь в верстах	Число волостей		Число поселков и аулов	
		Русских	киргизск.	Русских	киргизск.
Актюбинский	49.500	30	20	149	142
Иргизский	127.300	-	15	4	144
Кустанайский	93.838	52	47	299	132
Тургайский	147.500	1	13	1	97
Итого	418.138	83	95	453	515

Примечание: число волостей, поселков и аулов показано к 1 января 1915 года.

Кестеден көретініміздей Ақтөбе уезі небәрі 20 қазақ тұрғындары болыстығынан құралса, орыс болыс-тығының саны одан асып түседі, яғни 30 орыстық болыс; ал қазақ ауылдарының саны 142-ні құраса, орыс поселкесі болса одан әлдеқайда басым - 149-ды құрайды. Дәл соған ұқсас сандық айырмашылықтарды Қостанай уезінен де көреміз: онда орыс болыстығы - 52, қазақ болыстығы - 47: орыс поселкесі - 299, қазақ ауылы - 132, яғни жартысынан көп. Бұл сандық көрсеткіштер қазақ жерін жаппай отарлау орыс қазақ әскерінен басқа шаруалар арқылы да жүргенін көрсетеді.

Қазақтардың осыншалықты дүлей күшке ұласқан наразылығының басты себебі, әрине - жер мәселесі болатын. С.Мендешев¹ бұл жөнінде 1931 ж. 20 тамызында көтерілістің 15 жылдығына арналған Комвуз-дың мәжілісіндегі баяндамасында, патшалықтың Қазақстанның барлық аймағынан біресе переселендер үшін деп, біресе орыс казактарына деп және тағы басқа сылтаулармен жер алумен болғанын айтады. «Алғанда да ең шұрайлы жерлер таңдап алынды. ...Торғай, Жетісу, Ақмола облыстарынан переселендер үшін жер кесіліп алынды, орыс поселкелері арықтар мен өзен жағасынан бой көтерді. Мысалы Жетісудың 1916 ж. дейін суармалы 2 635 389 дес. жерінің 1 900 000 дес. жері яғни, 57,6 % немесе, осы өңірде өмір сүретін әрбір орыс адамының үлесіне 3,17 дес., ал жергілікті тұрғындар үлесіне 0,21 дес. келді» [3], - деген мәліметтер келтіреді.

Орыс шаруалары сан жағынан ұлғайып, осылайша күш алғаннан кейін қазақ ауылдарының тұрғындарына қоқан-лоққы көрсете бастады. Мұнысын әкімшілік қолдады. Орыс казактары әкімшіліктің «ерке баласына»² айналды. Бұл жөнінде бірнеше мысалдар келтіруге болады. *Бірінші*

¹ Сейітқали Мендешев ҚаССР Халық ағарту комиссары, ғылым комитетінің төрағасы. Сол жылдары Қазақстанда аштықпен күрес төтенше комиссиясын басқарған. 1937 ж. тұтқылдалған. 1938 ж. 25 ақпанда СССР Жоғарғы сот Әскери коллегиясы атынан сотталған. Алматыда атылған. 1957 ж. желтоқсанда ақталған.

² Казаки... они избалованы привилегированным положением и потому отличаются ленью и нередко эксплуатируют туземцев. // Семиречье, 1909 (1/5): Станица Софийская. Таранчи и дунгане Г.К. Гинс. Очерки из поездки по Семиречью // Исторический вестник, 1911, № 8.

мысал: 1916 ж. көтерілістің жиырма жылдығына орай куәгерлерден жиналған естелік материалдарында: «қазақ және орыс жастарының арасында күнде төбелес орын алды, оны әкімшілік өзі тұтатып, ушықтырып отыратын... Орыс мұжықтары қазақ кедейшілігін мазақ етті, оларға орыс поселкелеріне жақын жүріп тұруына рұқсат етілмеді, содан қазақтардың барар жерлеріне орыс поселкелерінен 5-6 шақырым артық жерді айналып өтулеріне тура келетін [4]. *Екінші мысал:* Әсіресе, «...грозою окрестных аулов была банда кулацких сынков, возглавляемая Семеном Агаповым. Озверев от непомерного количества выпитой водки, агаповская банда напала на аул, пускала в ход разбойничьи кастеты, кистени, дубинки и ножи. Частенько наезжавший в поселок пристав молчаливо потворствовал бандитам. Бедняцкая аульная молодежь организовала самооборону...» [4], - деп жазады оқиға куәгері Кангелдиев.

Үшінші мысал: Бәрінен сұмдығы орыс шаруаларының да, әкімшілік шенеуніктерінің де қазаққа оқ атып, дау үстінде оп-оңай өлтіре салуы күнделікті өмірдің салтына айналып кеткен. Міне тағы сондай мысалдың бірінен: «...по огороду бродила чья-то лошадь. К ней со стороны реки, где паслось стадо, приблизился казах-пастух. Видимо, лошадь убежала от него и но теперь торопился увести ее с агаповского огорода... Агапов, лежа на сухой навозной куче, целился из винтовки. Гулко ударил выстрел, пастух остановился и потом опустился на огуречную ботву. Пуля попала в живот. Ночью пастух умер» [4].

Төртінші мысал: Генерал Гинстің Жетісуға саяхаты жөніндегі естеліктерінде: «Мужик работает в саду, видит, что через забор тянется к яблоне киргиз, берет ружье и убивает киргиза наповал. Прибегают соседи. – «Что такое?» – «А вот, убил собаку!» – и даже не тронется с места, чтобы подобрать убитого...», – деп жазды [5]. Міне, қазақ жерінде алшаң басқан «избалованные казаки» қазақтың өмір сүруіне зор қауіп төндірді. Орыс шаруалары мен орыс шенеуніктерінің қазақтарға жасаған қиянатының осылайша «шегі мен шеті болмады» [6]. Бұл тек Жетісу емес, көріп отырғанымыздай қазақтың барлық жерлерінен көрініс тапты. Патшаның майданға адам алу туралы жарлығы шыққанда өзі де тұтанып тұрған ашу-ыза өрті лаулап сала берді. Патшалық биліктің озбырлығы халықтың шыдамының шегіне жетті. 1916 ж. көтеріліс куәгерлерінің бірі Слесарев «Куропаткин³ так говорит, если не было бы таких действий со стороны колонизаторов, со стороны русского населения, не было бы такого восстания» [7] деуі жоғарыдағы айтқан ойымызды дәлелдей түседі.

Сонымен 1916 жылғы көтерілістің лидері Ә.Жанбосынов жөніндегі советтік тарихнама ең алдымен, осы көтерілісті көзімен көрген, тіпті оған қатынасқан кісілердің еңбектерінен бастау алады. Осы ретте көтерілістің онжылдығына орай даярланған А.Бөкейханов пен Шестаковтың мақаласын ерекше атағанымыз тура болмақ. Олар мақаланы «Қазақ-қырғыз баласын майданға ал деп жарлық шыққалы 25-інші июньде он жыл толады» деп бастайды да, мынадай өлең шумақтарын келтіреді:

«Басынан Алтай, Алай бұлт шықты,
Баласы қазақ, қырғыз қойдай ықты.
Қан жауын Сарыарқаға қардай жауып,

Жастарым жерге симай жаудан бұқты», - дейді, әрі қарай: «...Түстікте Қантеңірде, Арқада Тобылға дейін, батыста Астраханнан, шығыста Алтайға дейін үйінен өрт шыққандай алаштың ұлы қозғалады. Ерлері ұйқы да жоқ, дамыл да көрмей қала барып, дала барып тоқым кеппей жортады» деп жазды. Сонымен қатар орыс мұжықтарының қазақ жеріне қалай жетіп, қалай патша өкіметінің ішкі Ресейдегі мұжықты қазақ-қырғыз жеріне қойдай айдағанын, ал жер мәселесіне байланысты келсек, соғысқа дейін орыстың егіншісі қазақтардың 25 миллион десятина жерін таңдап тұрып алғанын айта келе, «бақ та, жоңышқа да, өзен де, тоған да, жайлау да осы алған жердің ішінде кеткен. Келімсек орысты қазақтардың мойнына артып берген. Алаштың баласы иттей өліп, шөлде қалған. Жерім кетті деп арыз қылса, Дала уалаятының жанаралы Шмит «сен иттерді шөлге қуам» дегенін айтады. Мақала авторлары осы қиянаттардың соңы дүлей соғысқа әкеп соққанына тоқталады «қысқа қарсы Торғай елі Ғабдығашпарды хан сайлап, патшаға қарсы соғыс ашты» [8], деп Торғай көтерілісінің лидері Әбдіғашпар Жанбосыновтың есімін дара атап көрсетеді. Уақытша үкімет тұсында, Торғай облысының комиссары Ә.Бөкейханов кезінде (мемлекеттілікті қайта құруға талпыныс жылдарында, 1917 ж.) Ә.Жанбосыновпен азаттық күрес басындағы жауапты тұлға ретінде қарым-қатынас жасайды. Сондай-ақ, 1917 жылғы 28 наурызда Торғай губернаторы Эверсманнның мойындап көрсеткеніндей Ішкі істер министрлігіне «көтерілістің бас қолбасшысы Әбдіғашпар Жанбосыновтың өзінің әскери қимылдарын тоқтатқаны туралы ағасы арқылы

³ А.Н. Куропаткин - (1848–1925, Ресей, Псков қаласы) – орыс әскери қайраткері, 1916 жылдың шілде айында Түркістан генерал-губернаторы, әскер қолбасшысы болып тағайындалды. Сол жылы Түркістандағы жергілікті тұрғындардың Маусым жарлығына қарсылықтан туған көтерілісін басып-жаншуға басшылық етті.

хабар жіберді» [9] деп көрсетуі, Әбдіғапардың көтеріліс жетекшілігіндегі орнын, лидерлік легитимділігін айқындай түседі.

Жоғарыда көрсетілген еңбектермен бір мезгілде қатар өмірге келген (Қызылорда, 1926 ж.) тарихшы Константин Васильевич Харламповичтің еңбегі де осы ойымызды бекіте түсетін мәліметтерге бай. Сол себепті бұл аталған зерттеу еңбегін советтік идеологиялық илеуге шындап түсе қоймаған тұнық еңбектер қатарынан көре аламыз. К. В. Харлампович 1870 ж. Ресей империясының Брест уезі, Гродненск губерниясында дүниеге келген. Ол ресейлік және украиндық совет шіркеуі, богослов тарихшысы. 1916 жылдан Петербург ғылым академиясының мүше-корр., ал 1919 жылдан 1928 жылға дейін Украин ғылым академиясының академигі. 1924 жылы тұтқындалып, пәтері тінтуге алынады, алайда ешбір себеп табылмаса да УК - 10, 69, 72 және 73 баптарымен «совет үкіметінің беделін түсірді», «контрреволюция-лық әдебиеттерді сақтады және насихаттады», «қызметтік қылмыстар» жасады деген айыптармен ТАССР-ға үш жылға жер аударылады. 1925 жылы қайта тұтқындалып Орынборға, сосын Торғайға жер аударылады, 1932 жылы 21 наурызда Киев қаласында көз жұмады. 2003 жылы 4 ақпанда ақталады...

Константин Васильевич Торғай уезінің шығыс бөлігінің қыпшақтар рулы елінен Әбдіғапар Жанбосыновтың хан сайланғанын жазады [10]. Елдің ханды сайлаған мерзімін 1916 жылдың 6 қарашасынан кейінгі күндер деп көрсетеді, ал бұл жоғарыда Ә.Бөкейхановтың «қысқа қарсы Әбдіғапар хан сайланды» деген сөзіне жақын келеді. Сондықтан бұл ақпаратты шынайы мәлімет деп қабылдауға негіз бар, Әбдіғапардың қараша айы ішінде ел мойындаған хан мәртебесін иеленгенінде дау жоқ.

Әбдіғапардың армиясына Амангелді Иманов басшылық етті. «Оның қолбасшылық орынға тағайындалуының себебі, дейді Харлампович, Амангелді құралайды көзге атқан мерген, ат жалында ойнаған шабандоз, қызуқанды адам болған екен. Автор Торғай уезінің үш хандыққа бөлінгенін (солтүстік, шығыс және батыс) айта келе, *солтүстік хандық* арғындарға тиесілі еді, ондағы екі Наурызым болыстығындағы тұрғындардың басым бөлігі орыс ұлтынан болғандықтан дербестікті сақтау мүмкін болмады, сол себепті ол жерлер қалған екі хандыққа қосылды деп жазады. *Батыс хандық* Тосын және Шобалаң болыстықтары Арғындардың елі болып саналды, мұнда Оспан Шолақов хан сайланды. *Шығыс хандығы* қыпшақтықтар аталынып, оған әмір Әбдіғапар Жанбосынов сайланды. Кітаптан байқағаны-мыздай, автор еңбектің басынан соңына дейін тек, Ә.Жанбосынов және оның әскери тактикасы туралы кең талдау жасаған. Ғалым бұл еңбегін куәгерлердің айтқан әңгімелерінің негізінде даярлаған. Алайда, куәгерлердің алғашқы толқыны (тарихшы К.В. Харлампович пайдаланған эпистолярлық құжаттар) оқиға барысын тура көрсеткенге ұқсайды. Өйткені кітаптағы мәліметтер патша канцеляриясыне тіркелген архивтік құжаттармен сәйкес келіп жататынын байқаймыз⁴. К.В. Харлампович жариялаған естеліктердің кейінгі жылдардағы, яғни 1937, 1947, 1974, 1960 жж. жарық көрген құжаттар жинағындағы естелік мәтін-дерінен мазмұндық жағынан айырмашылықтарын көруге болады. Ол естеліктерде идеологиялық серпіннің әсері басым. Өкінішке орай транскрипцияланып, өңделген куәгерлер көрсетулерінің түпнұсқа-лығын анықтау мүмкін емес, естелік айтушылардың дыбыстық жазбалары сақталмаған. Біз алдағы бөлімде естелік материалдарын жеке қарастырып, оған ғылыми-теориялық талдау жасайтын боламыз.

Әбдіғапар, автордың тұжырымдауынша байсалды, өте сақ, ақыл парасаты жоғары адам болса керек. Бүкіл кітап мәтіні барысында автор көтеріліс көшбасшысына аса құрметпен қарап, оған жағымды мінездеме беріп отырады. Мысалы, «восточная половина уезда возглавляемая умным, проницательным и авторитетным Абдулгафаром, осталось на прежней позиции...» [10, 26 с.], десе енді бірде, «уроженец Каратургайской волости, мужчина лет 45, Абдулгафар принадлежал к сильному роду, (роду Глевлинцев) и, отстаивая интересы своих сородичей, всю жизнь провел в подвигах и занятиях, которые в старое время доставляли славу отдельным казак-киргизам и уважение.

...С достижением общепризнанного авторитета и высшей власти Абдулгафар продолжал держаться скромно, умеренно и мягко не только по отношению к подчиненным, но и к врагам даже» [10, 33 с.] дей келе, ол жөнінде бірнеше фактілерді келтіреді. Расында, хан бірде жеңіл жараланып, қолға түскен тұтқын орыс-казак солдатын алдына алып келгенде, оның жарасын таңып беруді бұйырған екен.

Хан кез-келген саяси мәселені кеңес мүшелерімен ақылдасып шешкен, аз ғана уақыт басқарса да, деректер оның әділетті басшы ретінде ел жадында ұзақ жылдар бойы сақталғанын көрсетеді. Оның парасатты, әрі қол астындағы сарбаздарын мүмкін болғанша аман сақтаудағы тілегі, мынадай әскери тактикаларынан байқалады. 1916 жылдың 4 қарашасында Торғайды алу туралы кеңес өтеді, онда басым

⁴ мысалы, Әбдіғапар ханның ставкасы Батпаққарадан 15 шақырым жерде орналасқаны көрсетіледі М.К. Харлампович еңбегінде, ал архив құжаттарында хан отбасының Батпаққарадан шығыс жақ бағытында орналасқаны көрсетілген (// Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов / редкол.: А. В. Пясковский и др. – Москва: Академия наук СССР, 1960. – 792 (625 б).

көпшілік қалаға басып кіру туралы мәселені қояды, сонда хан Әбдіғапар қаланы алдымен қоршауға алып, оны сыртқы су көздерінен ажыратуды, сосын судан ажыраған қала көпке ұзамай берілуі мүмкін деген ойын білдіреді. Ұзақ айтыстан кейін майдандас серіктері Әбдіғапардың ұсынысына тоқтайды, ал бірақ та оңтайлы сәт түсе қалғанда қалаға басып кіру әдісі де хош қабылданады. Әбдіғапар хан мәртебесін жоғары бағалай білген, ел өзін хан сайлағанда, әмір титулымен шектелетінін кесіп айтқан. Ол шексіз билік орнатқан жоқ. Не шешсе де қарамағындағы кеңестің 20 мүшесімен ақылдасты. Торғай уезі бойынша жергілікті жерде, орысы болсын, қазақ, қырғызы болсын, бұрын патша тағайындағандардан бірде біреуі қалмады. Барлық билік жергілікті халық сайлаған хан кеңесіне көшті. Халық соттары да қайтадан сайланды. Салықтардың барлығы әкімшілік пен ұлттық армияны қамтамасыз етуге жұмсалды. Торғай қазақтарының дербес ел болып билік құрған бұл аз уақыт ішінде, араларында қылмыстың, тіпті барымта мен ұрлықтың да азайғаны байқалды. Елге орнатқан бұл жаңа тәртіпті патшалық әкімшілік жіті бақылап отырды [10, 32 с.], - деп жазды К.В. Харлампович.

Қазақтардың дербестікке ұмтылысы жөнінде әкімшіліктің өзара жазысқан хаттарында айтылады. Мысалы Торғай уезінің басшысы Гарфтың Торғай облысының әскери губернаторы Эверсманға жазған мәлімдемесінде Торғай қаласынан 150 шақырым жердегі Қараторғай болыстығына кіретін Батпаққара (жоғарыда бұл жерде хан Әбдіғапардың отбасы, ханның ставкасы болғанын айтқан едік) деген шатқалда қазақтардың ерекше көп жиналғанын, бұқара халықтың қатты наразылық білдіргенін айтады. Олар төңкерістің кез-келген түрін жасауға даяр болды..., қазақтар еркін басқару жолына түсіп алған, орыстарға бағынбауға бел буған (и вообще наблюдается полнейший произвол и дерзкие выходки..) [11, 391-392 pp.], - дейді. Сонымен қатар, «... бұл шайканың басшысы бүлікшілер өздері халық сотын тағайындаған. Хан деп атайтын басшыларының бұйрығымен түрлі бұйрықтар мен қаулылар шығаруда... Бұл көрсетілген шайкадан басқа Қарабұтақтан Шалқарға дейінгі 90 шақырым жерде орналасқан Талдық болыстығының маңындағы Ащы шатқалында және Ырғыз қаласынан осындай шақырымдағы жерде де орын алған [11, 391-392 pp.], деп - Ақтөбе уезінің бастығы Мясников та әскери губернатор М.М. Эверсманға (1916 жылдың 30 қазанында) мәлімдейді.

1926 жылы Ахмет Байтұрсынұлы және Әлихан Бөкейханұлының құрастыруымен Мәскеуде Шығыс халықтарының кіндік баспасынан жарық көрген «Жоқтау» [12, 96 б.] атты жинағында Әбдіғапар ханға арналған өлең жолдары бар. Советтердің социалистік даму жолына түсіп, елді тапқа бөлу идеясы кең етек алып жатқанда, Әбдіғапар сияқты дәулетті тұлғалардың есімін жарыққа шығарып паш ету – жалпы бұрынғының игі жақсылары туралы жоқтаулар жинағын шығару – ерекше батыл қадам болатын. Бұл кітап жөнінде алаштанушы ғалым, профессор М. Қойгелдиев «Ахмет Байтұрсынұлының баспа көрген «Жоқтау» жинағы мен «Бесік жыры» алғашқы буын ұлт зиялыларының 1917-1918 жж. жеңіліске ұшыраған азаттық қозғалыстан кейінгі басыңқы көңіл-күйін білдірсе, Мағжан ақын қаламынан туған «Табалдырық» және «Жүсіп хан», М.Әуезовтың «Хан Кенесі», І.Жансүгіровтың «Күйші» және «Құлагері», келесі екінші буын шығармашылық иелерінің ұлтқа жеңілістен кейінгі қайғылы жағдайын білдіре отырып, оны күйректіктен, біржола түңілуден сақтап, жігерлендіріп, жаңа күреске, жаңа ұмтылысқа даярлау әрекетінің көрінісі еді, деген тұжырым жасайды, әрі қарай проф. М. Қойгелдиев, ...«23 жоқтауға» жазған кіріспе сөзінде, Ахаң бұл туындыларды қазақтың тіл мәдениетінің үлгілері ретінде ұсынады. Тек осы ойды ғана басшылыққа алып отырғандығын білдіреді. Ал шын мәнінде астарлы ой тереңде жатты. «23 жоқтау», белгілі дәрежеде, әлгінде ғана жеңіліс тапқан ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының шерлі көңіл-күйін білдіретін шығармалардан тұратын еді:

Құйрық атып құлия,
Түлкідей қашқан жымия,
Қаранды үзіп барасың
Бізден де, қайран дүния.
Көп жылдар қудым артыңнан,
Лашындай сызып жер қия...

Кеңестік биліктің шешімімен Мәскеуде жалғыз бөлмелі пәтерде тұруға мәжбүр болған Ә.Бөкейханов тергеушінің «қазіргі уақытта кіммен сыр бөлісесіз?», деген мағынадағы сауалына «Менің екі-ақ жанмен сырласуым мүмкін, олар А.Байтұрсынұлы және М.Дулатұлы, бірақ олармен оңаша сыр алыса қалған күннің өзінде біз өкініш пен мұңнан арыла алмадық», – деп көрсетеді. Шәңгерей ақын айтқан жоқтаудан алынған жоғарыдағы жолдар қазақ азаттық қозғалысы басшыларының сол мезгілдегі көңіл-күйін дәл беретін еді» [13, 320 б.], - деп жазды.

... Жоқтауда қапыда опат болған батырдың мінезін, байсалдылығын, парасаттылығын, әділеттілігін көрсете білген ақынның шеберлігінде сөз жоқ.

«Әділдікпен ел билеп,
Тартып еді салтына,
Жеті атасы қан болған,
Жетесі жақсы арыстаным...
Өзі баққан еліне
Сауабы қайыр көл еді...
Айдындағы алашқа
Шұбар ала ту еді...
Екі көздің біреуі
Бар білгені сол ма екен
Өлімнің тауып қыйасын
Әділдіктен аумаған
Үкіметлі қазы еді...
Өлгенімше үзілмес
Ғазизім үшін дастаным!
Даңқың шыққан ғаламға
Мемлекет қалқын ұстадың;
Қамал бұзып бақадүр
Қаншама әскер бастадың;
Қараңғы тұман желдетіп,
Жарлығы келді патшаның
Он сегіз бен отыз бір
Керегі болмай басқаның
Тауды ұшырған қаһарың...
Сарбаз жинап түзеттің

Майданды қанмен боядың...» [12, 90-97 бб.]. Ахмет Байтұрсынов жоқтау шумақтарында «Екі көздің біреуі, Тілеулінің баласын» дей келе, ең соңында «Мен жыламай қайтейін?! Ел ішінде тең емес, Ауданы бізден кең емес, Мен жақсымын дегенге, Дық болмады елемес. Тілеулінің баласы. Бұған көніп отырған Көрген күнің күн емес», - деп аяқтайды. Бұл жолдармен Әбдіғапардың тектіден шыққан дарабоз екенін анық көрсеткен. Кітап авторлары А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов «Жоқтау» соңында, Әбдіғапар туралы мынадай түсініктеме мәтін жазады: «1916-ншы жылғы 25 иіуінің жарлығына Торғай уезі қарсы болғанда, Әбдіғапар елге басшы болып, неүірал төңкерісіне дейін үкімет әскерімен соғысып келген. Торғай елі Әбдіғапарды қан сайлаған. 1920-ншы жылы өлген. Әбдіғапар - ұзын Қытшақ» [12, 97 б.].

XX ғасырдың басындағы алаш ұлт-азаттық көтеріліс басшыларының Әбдіғапар Жанбосынұлына деген тілектес ниетін осы «Жоқтау» арқылы анық байқай аламыз. Олардың (Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов пен Ә.Жанбосыновтың) ұлттық дербестік жолындағы ұстанымдарының бір болғанын, қазаққа теңдік алып беру жолындағы мақсатты арман жолдарының егіз болғанын асыра айтып жатудың қажеті болмас.

«Арманы Қапар ханның еді: «Теңдік», Сол үшін өлгенін де көзбен көрдік» деп жырлаған көтерілістің куәгері, көтерілістің қатысушысы, Файзолла Сатыбалдыұлының⁵ «Әбдіғапар хан» дастанының орны ерекше. Ол белгілі діни оқымысты Сатыбалды ишан Ғабдолланың ұлы, өзі діни қайраткер, ақын, қари. Көтерілістің қайғылы сюжеттерін өлеңге қосып, баян етеді. Дастанмен танысқан оқырман Торғай көтерілісінің Әбдіғапардың есімінсіз баяндаудың мүмкін емес екендігіне оңай көз жеткізе алады. Оның көтерілісті бастаудағы лидерлік қыры «... Губернатор сөзіне қарсы шығып, Көрсетті Әбдіғапар бөлек мінез...», «Үскірік «қызыл аяз» қарып тұтап. Хан мен сардар шақырды жүз мергенді, Бөлектеп көп ішінен атын атап, Жүз жігіт жетіп келді Қапар ханға, Мен мұңдалап аттары аталғанда. Кейкі менен Уәліні басшы қылып, 50-ден аттандырды «Тышқан тамға» [14, 133-139 бб.] делінетін жолдарда анық айтылады.

Нақ көтеріліс ошағы - Торғай облысы, Сарықопа өзенінің бірінші ауылында өмірге келген Міржақып Дулатов, ауыр жағдайды бастан кешкен ауыл тұрғындарының, жастарының бұл қайғысын теңдей бөлісті. 1917 ж. 8 қаңтарда «Қазақ» газетінде жарық көрген «Тарихи жыл» [15, 297-281 бб.] атты

⁵ Файзолла Сатыбалдыұлы 1883 жылдың 27 қыркүйегінде, бұрынғы Торғай уезі, Батпаққара мекенінде өмірге келген, 1959 ж. өмірден озды. Ол діни қайраткер, ақын, қари. 1906 - 1918 жылдары Батпаққарада Сатыбалды ишанның мешіт-медресесінде ұстаздық құрып, 1923 - 1928 жылдары мешіттерде имамдық етеді. 1928 - 1935 жылдары нағашысы Міржақып Дулатовпен бірге айдауда болады. Ф.Сатыбалдыұлы Қ.Халидтің «Тауарих Хамса» еңбегін аударған. «Ахмет қайтыс болды дегенде», «Мағжан түсіме кіргенде», «Ахметсафа Юсуповқа хат» сынды өлеңдері тарихилығымен құнды. «Әбдіғапар хан» атты ұзақ поэмасын 1916 жылы Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілісіне арнаған.

мақаласын ерекше тебіреніспен жазды, ол «...дүние тарихында Европа соғысы адам баласы көремеген қиын оқиға болса, біздің қазақ жұрты үшін 1916-ншы жыл айрықша терең із қалдырған бір тарихи жыл екендігіне шүбә жоқ» дейді, «Құдайдан қорықпаған, адамнан ұялмаған имансыздар қазақты тойғанынша жем қылды» деп жазып, патша жендеттеріне ашу-ызасын білдірді. Жұрттың сендей соғылып, түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айырылған мазасыз күйін асқан толғаныспен баяндады. «1916 жылдың оқиғасы өзгеше болды. Айдап өргізіп, иіріп жусатып күнелткен төрт түлік малын сұм қоянда аман өткізіп, байдың бахласының пейілі кеңіп, байға жарлы теңеліп, жайлауында жадырап, өзінен бақытты жұртты білмей рақат ғұмыр өткізіп, тып-тыныш жатқанында өрттен шошынып оянғандай бір күйге ұшырады халық... Халқын бір уыс қылды, кең дүниесін тарылтты. Жүрегіне найзадай тиді» [15, 297-281 бб], - дейді.

М.Дулатов 1926 ж. «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған мақаласының соңында Әбдіғапар Жанбосыновтың інісі Жағыпар және оның майдандас серіктері Айранбай, Алпыс, Байқадам, Әмірбек, Мырзабектердің атақты Кенесары Қасымдай ерлік көрсеткенін, патшаның қуатты әскерінен шошынбай бетпе-бет келген бейнесін өлең шумақтарына қосады:

Айранбай, Алпыс, Байқадам,
Қылышпенен жайқаған.
Өлтірді дейді он бесін,
Сырттан көріп байқаған,
Найзамен түйреп сағақтан,
Түсіріпті шалқадан.
Өзгесін айтып қайтейін?
Әмірбек пен Мырзабек,
Тірілмейді қайтадан.
Әмірбек пен Мырзабек,
Жағыпардай [16, 6-7 б.] асылдай,
Шынжыр қатар нәсілдей,
Көрсеткен күші, мысалы,
Кенесары - Қасымдай,
Қараған заман соңында,
Александр патшаға,
Кім күш қылды осындай!
Сайланған сары әскермен,
Жағаласты шошынбай [15, 69 б.].

Міржақып Дулатов ерліктің ерен көрінісін баяндаумен қатар, «не өлім, не өмір» деген сұраудың астында қалған халықтың зор бақытсыздығын айтады, мұның бәрі ұлт бірлігінің орын алмауынан екенін де ашық көрсетеді.

Міржақып Дулатов ОГПУ тергеушілеріне 1916 ж. көтеріліс туралы берген бір көрсетуінде (1929 жылдың 1 қаңтарындағы Алматы ОГПУ қызметкерлері алдында, 1916 ж. Ақтөбеден келген Торғай вице губернаторының өктем сөздерін келтіреді): «Царский приказ будет исполнен, хотя бы не останется в живых ни одного киргиза» [17, 145 б.], - деген қазақты адам қатарында көргісі келмеген патшалық биліктің қылмысын, өктемдігін жеткізеді. Алаш қайраткерлерінің бізге қалдырған әрбір мұралары алтын әріптермен жазуға лайық. Азапты советтік биліктің түрмелерінде отырып, қарапайым халқының азат өмір сүруі үшін қандай да бір дүлей күштен қаймыққан емес. Әділетсіз сот тергеушілеріне берген жауаптарында халықшылдық ұстанымынан еш айныған емес... Тарихи кезеңдегі өмірге келген бұл фактілер ел ішіндегі оқиғаларды жақыннан тануға мүмкіндік береді. Кеңес зерттеушілері 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті 1917 ж. Октябрь революциясының «жаршысы» деп көрсетіп, оны тар таптық идеологиялық көзқарастар аясында қарастырды. Соған сәйкес көтерілістің басшысы, сарбаздардың қолбасшысы дәулетті отбасынан шыққан Ә.Жанбосынов, оған қолдау көрсеткен дәулетті адамдардың, дін өкілдерінің есімдерін атауға үзілді-кесілді тиым салды.

Бұл жөнінде академик Манаш Қозыбаев былай деп жазады: «5 марта 1936 года бюро Казкрайкома партии приняло постановление «О двадцатилетии восстания Казахского народа 1916 года». Казкрайком считал целесообразным «учесть необходимость критики и развенчания явно ошибочных и несостоятельных утверждений и политическом и классовом характере восстания 1916 года и его движущих силах, имеющихся в большом количестве в выпущенных за этот период статьях, брошюрах и исследовательских работах. Бюро Казкрайкома особо обратило внимание исследователей на необходимость изучения революционной деятельности Амангельды Иманова, который, как указывается в постановлении, «явился наиболее выдающимся и последовательным вождем

революционного восстания 1916 года». Поручить авторам монографий, брошюр, - указывалось в решении далее, - при оценке роли руководителей движения особо отметить выдающуюся роль Амангельды Иманова, который последовательно и не складывая оружия боролся против царского самодержавия...» [18, 24-25 бб.].

1936 жылы көтерілістің 20 жылдығын атап өту қарсаңында Сталин осы қағидаға қарай көтерілістің басшысын «дұрыс» көрсетуді өзі анықтап бергенге ұқсайды. Е. Брусиловский естелігінде мынадай жолдар кездеседі: «Мирзоян, Исаев и Жангельдин в 1935 году на приеме у Сталина, разговаривая, вспоминали проводившего военные действия на северо-западном регионе Казахстана Чапаева. В тот момент неожиданно Сталин скажет: «У вас ведь и у себя имеется свой Чапаев» [19, 66 б.], - деп Амангелді Имановтың есімін атайды. Міне осы сәттен бастап, «жіберіліп қойған қателіктердің орнын толтыру жұмыстары басталып кетті. «Қазақстан Правдасы» газетінің бас редакторы Верховский тарихшы Шафироны шақырып алып, Амангелді Иманов туралы көлемді мақала даярлауды тапсырады».

Сол себепті, «Амангелді Иманов туралы көп жазылып келеді. Совет заманының ұлы қаламгері Мұқтар, Сәбит, Ғабит, қарт Жамбыл, О.Шапин... осылай бұл тізім жалғаса береді. О.Десняк, М.Жұмағұлов, Қ.Сәрсекеев, Л.Соболев, М.Семашко, Х.Наурызбаев, Ә. Қастеев, не сан жазушы, өнер қайраткерлері батырдың ұлы бейнесін жасауға талаптанды. Тарихшылар әулеті де батырдың тұлғасын сомдап, үзбей ізденіс үстінде. Х.Тұрсынов; А.Нұрқанов, Т.Елеуов, П.Пахмурный Х.Маданов, Б.Ерзакович, С.Бейсембаев, К.Нұрпеисов... тіпті қалам тартқан зерттеушілерді атап өтуге де бірсыпыра уақыт керек болар еді. Арнайы шыққан құжаттар жинақтары да жоқ емес» [20, 183 б.], - деп, академик М.Қозыбаев қаһарман батыр Амангелді жөніндегі тарихнаманың ерекше бай екендігін айтады. Ал керісінше, ел сайлаған хан, көшбасшы Әбдіғапар Жанбосыновтың ерлігі де, есімі де айтылмай қала берді. Алайда, 1936 ж. (Казкрайкомның аталмыш қаулысына) дейінгі Торғай көтерілісіне қатысты жарық көрген материалдарда Ә.Жанбосыновқа қатысты объективті бағасы берілген мәліметтердің жоқ емес екенін жоғарыда баян еттік.

Елді есенгіретіп тастаған қаһарлы 1916 жыл тарихына, оның көтерілісшілері жөнінде кезінде М.Шоқай да көңіл аударған. 1916 ж. көтеріліс басшылары жөніндегі мұндай түбегейлі бетбұрысты сынға алған ол «с некоторого времени со страниц казахских газет не сходит имя Амангельды Иманова - одного из главарей восстания в тургайской степи в 1916 г. О нем написано бесконечное число статей в газетах и журналах, «народные певцы» слагают в его честь поэмы, написано и пишутся пьесы, делаются киносьемки» деп большевиктердің идеологиялық саясатының бет пердесін ашады. Мақалада автор, ал шын мәнінде Әбдіғапар Жанбосыновтың халық сайлаған хан [21, 328-330 бб.] болғанын атап көрсетеді.

Ал енді жоғарыда баяндағанымыздай, 1916 жылғы көтеріліс туралы советтік тарихнамада үлкен бетбұрыс кезеңі - қазақтың ел басқарған тұлғаларына жаппай шабуылды бастап берді. Олардың шығармашылығына, тарих арнасындағы қызметіне, ерлігіне тура бағасы берілмей, қудалауға ұшырады. Өткен тарихымызда қазақтың еркіндігі үшін кім жан аянбай күрескен болса, сол халықтың жауына айналып сала берді. Ұлттық тұрпаттағының бәрі советтің жауы санатында болды. Және ол ашықтан-ашық айтылатын қызыл сөзді науқанға айналды. Мысалы 1947 ж. Қазақ ССР Ғылым академиясының даярлауымен «1916 ж. Қазақстандағы көтеріліс» аталатын құжаттар мен материалдар жинағы жарық көрді. Бас редакторы Б.С. Сүлейменов. Құрастырушылары Ф.Н.Киреев және Ш.Я. Шафино. Онда: «Баи родили султана Абдулгафара». Ниже - карикатура: Абдулгафар лежит на кошме, которую за четыре конца держат толстяки богачи а мулла в чалме, сложив руки на груди, благодарит взором небо. Дальше новый заголовок крупным шрифтом: «Возведение на царство партизанами Абдулгафара». Ниже карикатура - Абдулгафар в султанском отделили на пиках победивших, торжествующих жигитов истекает кровью. Под рисунком двустиише: - Абдулгафар: много главы я стяжал. Но сего не ожидал. В «Веселой странице» особым разделом были напечатаны едкие частушки о баях, о националистической интеллигенции» [22, 41-42 бб.] деген жолдарды оқимыз. Сонымен қатар, «... по имеющимся сведениям главное скопище мятежников под предводительством хана Абдулгафара» [22, 109 б.] делінген жолдар да бар. Міне бұл сайқымазаққа айналдырғысы келген мемлекет идеологиясынан, Жүсіп Баласағұн ақын жырлағандай: «Кімнің енді көп болса, даңқ, жүлдесі, Тендессіз көп болар дұшпан, күндесі. Кім даңқты, асыл текті, жаны нар: Күллі жұрты жау боп талар, жабылар. Жақсы адамның, қарап тұрсаң, жауы көп, Жауыз - өлік, өліктердің жауы жоқ», - дегендей Әбдіғапар ханның биік тұлғасы совет билігінің мықты қарсыласы болғандығын анық көруге болар еді.

Осы кітапта кездесетін дәрекі бұрмалаушылықтың тағы бір фактісі - торғайлықтар ерлік көрсеткен ірі шайқас орны Батпаққара (тарихи деректерде Үрпек шайқасы деп те айтады) ауданында «Амангелді Имановтың штабы орналасты» [22, 12 б.] деп көрсетіледі. Ал тарихшы К.Харлампович ол орынды «Әбдіғапар ханның ставкасы» [10, 74 б.] деп баяндаса, С.Мендешев «Үрпекте Абдул-Гапар станы» [23,

29 б.] болды дейді. Бұл жөнінде архивтік құжаттарда⁶ да нақты жазылған. Әрине, әскери орталықтың (штабтың) майдандас серіктес азаматтар үшін ортақ орын деп түсінсек те, ханның әскербасы, ел басқарушы, мейлі қай жағынан алып қарасақ та мәртебесі бөлек дүние. Оның үстіне, Әбдіғапар Жанбосынов әскери маңызы мен жауапкершілігі бар штаб жөнінде айтылғанда елеусіз қалатын тұлға емес еді. Сондықтан бұл жерде дәрежі бұрмалаушылықтың орын алғанын айтқанымыз абзал. С.Мендешев Торғай облысының Әбдіғапар хан шыққан орта Торғай уезін көтеріліс ошағы ретінде ерекше атайды. Және ең ірі шайқас орындары осы жерге жақын орындарда Татыр өзенінің маңы мен Батпаққарада - Үрпекте болғанын жазған. Көрші уез қазақтарының басын қосу мен ұйымдастыруда ұйытқы болғанын да назардан тыс қалдырмайды.

Нәтижесі. Сонымен советтік тарихнаманы қорыта келе, Ә.Жанбосынов жөніндегі зерттеулерді екі кезеңге топтастыруымызға болады. Біріншісі, көтерілісті көзімен көрген аға буын өкілдерінің еңбектері, яғни 1936 ж. Казкрайкомның нұсқауы шыққанға дейінгі және екіншісі 1936 ж. кейінгі сталиндік құрылым бойынша өмірге келген еңбектер. Жоғарыда байқағанымыздай алғашқы кезеңдегі еңбектерде шынайы-лықтың ізі жатыр, ал 1936 жылдан кейін кеңес зерттеушілері 1916 жылдың лидері ретінде жаппай Амангелді Иманов образын сомдауға бетбұрды. Өйткені қарапайым шаруа отбасынан шыққан батыр-қаһарман Амангелді Иманов большевиктер ұстанымындағы барлық принципке сәйкес келетін. Ұлт-азат-тық көтеріліс 1917 ж. Октябрь революциясының «жаршысы», жұмысшы-шаруалар бастаған көтеріліс ретінде көрсетілді. Таптық идеологиялық көзқарастар кең қанат жайды. Соған сәйкес көтерілістің басшысы, дәулетті отбасынан шыққан хан Ә.Жанбосынов, оған қолдау көрсеткен дәулетті адамдар, дін өкілдерінің есімдері айтылмай қала берді. Советтік билік салтанат құрған жетпіс жыл - Әбдіғапар есімін қоғамның тарихи жадынан мүлдем шығарып тастауға жетерлік мерзім болатын. Осыдан кейін қалыптасқан тарихнамалық, тіпті деректік материалдардан хан Әбдіғапар ізін тірнектеп табуға тура келеді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Әбдіғапар Жанбосыновқа қатысты тарихи құжаттарды ғылыми тұрғыдан қайта қорыту ісі басталды, бұл ең алғаш академик Манаш Қозыбаевтың зерттеулерінен бастау алады. Тарихшы М. Бекмағамбетованың [19, 175 б.] көрсеткеніндей Торғай өңірінің ақсақалдары Н.Қонқышев, Б. Молдашев, Ж. Жанғабылов, Б. Байымбетов, Т. Батырбеков, Е. Сейітқожин, Ж. Бекентаев 1991 жылы жергілікті билікке, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтына, Ұлттық ғылым академиясына жазбаша түрде тарихи шындықты қалпына келтіру туралы өтініш жазады. Бұл өтінішке алғаш көмек қолын созған академик Манаш Қозыбаев еді. Оның «Жауды шаптым ту байлап» [20, 192 б.] аталатын кітабының бір бөлімі Торғай көтерілісіне арналған. Міне осы бөлімде, ғалым Әбдіғапар портретін жаңаша тұрғыдан көрсетеді. Архивтік дерекқорынан басқа, өңірлік баспа материалдарында көрсетілетін жаңа фактілерді ғылыми айналымға тартады. Еңбектің ерекшелігі тарихи оқиғалар жүйелі түрде баяндалған. Қоғамның жаңа сұраныстарына дер кезінде лайық жауап қайтара алған. Автордың өзіне дейін жарық көрген құжаттар мен материалдар жинақтарын, естелік материал-дарына мұқият зерттеу жұмыстарын жүргізген, шайқастар жүріп өткен жердің географиялық орналасу ретін жетік таныған зерттеуші ретінде көре аламыз. Деректер негізімен айқас даласындағы сарбаздардың асқан қаһармандығын, ғажап ерліктерін шебер бейнелейді.

Міне осы уақыттан кейін Жанбосынов Әбдіғапардың бағы ашылып, келесі зерттеу жұмыстарының негізгі арқауына айналады, Әбдіғапар елімен қайта қауышады. Торғай көтерілісіне арналған бірқатар монографиялық еңбектер өмірге келді. Кітап авторларының бірі 1916 жылдың қаһарманы Әбдіғапар хан [24, 162 б.], бірі мерген Амангелді Иманов [25, 176 б.], ал бірі Оспан хан мен Айжарқын хан [26, 160 б.] ерліктерін талдауға арнаған. Бұл еңбектердің Торғай уезі көлемінде жүріп өткен қайғылы тарих беттерін тануда маңызы зор. 2010 жылы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтында арнайы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбына арналған ғылыми-теориялық конференция өтеді. Отыздан аса ғалымдар қатынасқан конференцияның материалдар жинағы [27] жарық көреді. Онда бірқатар авторлар өз еңбектерін Әбдіғапар Жанбосынов өмірінің түрлі қырына арнаған [28, 183 б.].

Әбдіғапар Жанбосынұлы тарихнамасына үлкен үлес қосқан авторлар қатарынан Қалиұлы Қ. еңбектеріне тоқталмай өту мүмкін емес. Автор тәуелсіздік алған мерзімнен бастап зерттеу тақырыбын кеңейтуде айрықша дем берді. Жаңа тұжырымдар мен фактілік материалдарды мерзімді баспа беттерінде көпшілік қауыммен бөлісті [29]. Сонымен қатар Темірбекұлы Б. [30, 8 б.], Төлейбаұлы О.

⁶ Қараңыз: «...Зимовка, имущество и семья хана Абдулғафарова находятся в 100 верстах к востоку от Батпк-Кара» // Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов / редкол.: А. В. Пясковский и др.; [сост.: С. Г. Агаджанов и др.]; АН СССР, Ин-т истории; АН Каз. ССР, Ин-т истории, археологии и этнографии; АН Кирг. ССР, Ин-т истории; АН Туркм. ССР, Ин-т истории, археологии и этнографии; АН Узб. ССР, Ин-т истории и археологии; Главное архивное управление. – Москва: Академия наук СССР, 1960. – 792 (625 б).

[31], Досжанов Х. [32, 13 б.], Әлиев С. [33], Иманбекова Г.Ш. [34], Мақтағанов Т. [35, 6-7 бб.], Мамыраев С. [36, 4 б.], Әсіпұлы С. [37, 5 б.], Н.Жұмаханұлы [38, 10 б.] ж.б осы сынды зерттеушілердің аталған тақырыпта қалам тартуы егемен еліміздің назардан тыс қалған проблемаларына деген қоғамның сұранысының ерекше болғанын байқатады.

Қорытынды. Сонымен қорыта келе, біз мынаны байқаймыз. 1916 ж. көтеріліс бұл патшалық биліктің шаңырағын шайқалтқан, олар үшін күтпеген үлкен жарылыс болды. Қан майданда көтерілісшілер тілмен айтып жеткізгісіз қаһармандық ерлік көрсетті. «Өліспей беріспейміз!» деген сөздер көтерілісшілердің ұранына айналды. Көтерілісшілердің хан сайлау дәстүрі Қазақстанның барлық аумағын шарпып кетті. Бұл патшалық билікті шындап шошытты, қазақтардың өжет жігері қайран қалдырды. Тіпті, Әбдіғапар бастаған көтерілісшілерге - «Торғай уезі сарбаздарын Алтын орда ұрпақтары»⁷ деген ұлы теңеуді өздері берді. Ал совет билігі болса, осыдан кейін аталған тақырыпқа өте сақтықпен келді. Өйткені көтерілісшілердің шын мәніндегі мақсаты ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу болатын⁸. Халықты бастау-шы хан сол тәуелсіздіктің символы еді. Ал дәулеттілер мемлекеттілікті құрудың негізгі күші, тірегі болатын. Міне осы себептен, советтік тарихнама тапқа бөлінушілікті ойлап тауып, елді бір-біріне қарама-қарсы қойды. Елдің жадын адастырды, алдады. Әбдіғапар Жанбосынов бастаған Торғай көтерілісі тың тақырып, әлі де жаңаша ой қорыту мен деректік талдауларды қажет етеді. Осыдан отыз жылдан астам уақыт бұрын зерттеушілер назарына алынған тақырып десек те, мәселе толыққанды ғылыми-теориялық шешімін тапқан жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Турар Рыскулов восстание казаков и киргиз в 1916 году Основные экономические и политические причины восстания. // Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж. б. ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов - Алматы: Қазақстан, 1998 –2-том – 247 б. (6 б.)
2. Справочная книжка и адрес-календарь Тургайской области на 1916 год. Издание Тургайского Областного Статистического Комитета. - Оренбург, Электро-тип. Тург.Обл.правл. 1916. - 450. (5 с.)
3. Сеиткали Мендешев. О национально-освободительном движении 1916 года. Доклад на совещании в Комвузе им.Голощекина, посвященном 15-летию восстания 1916 года. // Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж.б. ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов - Алматы: Қазақстан, 1998 – 2-том – 247 б. (22-31 бб.)
4. Кангельдиев. Как я стал большевиком. Восстание 1916 года в Казахстане. Сборник воспоминаний и материалов. - Алма-Ата: изд. КНИИМЛ. - 1937. - 316 с. (239.)
5. Гинс Г. К. Очерки из поездки по Семиречью // Исторический вестник, 1911, № 8.
6. ҚРОМА. 15-қор. 1-тізбе. 212-іс.
7. Слесарев. Уроки восстания. 24 августа 1931 года. // Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж. б. / ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов - Алматы: Қазақстан, 1998 –2-том – 247 б. (33 б.)
8. Бөкейханов Ә., Шестаков. 1916 жылғы көтерілістің он жылдығына. 1916 - 1926 (25 июнь). Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж. б. ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов - Алматы: Қазақстан, 1998 –2-том – 247 б. (14 б.)
9. Амангельды Иманов. Статьи, документы, материалы. Под. ред. С.Б. Бейсембаева. - Алма-Ата, «Казахстан», 1973. (70).
10. Харламович К. В. Восстание тургайских казак-киргизов 1916-1917 гг. (По рассказам очевидцев). // Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж.б. ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов - Алматы: Қазақстан, 1998 – 2-том – 247 б. (72 б.)

⁷ Қараңыз: «... Начальников экспедиционного отряда, вследствие собранных здесь значительных сил отряда, признано необходимым использовать таковые для усмирения Тургайского уезда, где киргизы, потомки Золотой орды, дики, злы и ненавидят русских...» // Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов / редкол.: А. В. Пясковский и др.; [сост.: С. Г. Агаджанов и др.; АН СССР, Ин-т истории; АН Каз. ССР, Ин-т истории, археологии и этнографии; АН Кирг. ССР, Ин-т истории; АН Туркм. ССР, Ин-т истории, археологии и этнографии; АН Узб. ССР, Ин-т истории и археологии; Главное архивное управление. – Москва: Академия наук СССР, 1960. – 792 (621–622 б).

⁸ Мендешев С.: «За что боролись казакские трудящиеся массы 1916 года? За то, чтобы освободиться от национального угнетения, чтобы быть равноправными с другими нациями» // Сеиткали Мендешев. О национально-освободительном движении 1916 года. Доклад на совещании в Комвузе им.Голощекина, посвященном 15-летию восстания 1916 года. // Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж.б. ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов – Алматы: Қазақстан, 1998 – 2-том – 247 б. (31 б.)

11. ЦГА РК. Ф. И-25. Оп.1. Д. 418. Л. 391-392; 1916 ж. Қазақстандағы ұлт азаттық көтеріліс / Национально-освободительное восстание. Құжаттар жинағы. - Алматы: ҚРОМА, 2021. - 351 б. (97 с.)
12. Жиырма үш жоқтау. Мәскеу, 1926-шы ж. // Жинастырып, түзеткендер Батұрсынұлы Ахмет, Бөкейханұлы Әлихан. // Мың бір мақал; Жиырма үш жоқтау. (Редакторы Р.Асанбаева.) - Алматы: Қазақстан, 1993. 96 бет.
13. М.Қойгелдиев. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. – 656 б. (320 б.)
14. Отарбаев Ж. «Әбдіғапар хан» дастаны. Файзолла Сатыбалдыұлы (1888-1959). // «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс: тарихы мен қазіргі заман: Әбдіғапар Жанбосыновтың туғанына 140 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конф.мат. жинағы. - / С.Ф. Мажитов ред. - Алматы: «Тарих тағылымы» баспасы. 2010. - 183 б. (133-139). - Алматы, 29 мамыр 2010 ж.
15. Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж.б. Бас ред. М.Қозыбаев: - Алматы: Қазақстан, 1998 – 1-том – 423 б. (279-281 бб.)
16. Қалиұлы Қ. Әбдіғапар хан. // Ана тілі. – 2015. – 2 - 8 сәуір (№ 13).- 6-7 б.
17. «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» /«Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». В двух томах – Алматы: ТОО «Издательство ЛЕМ», 2023. Том первый: «Торғай ісі. 1922-1926 жж. № 78754 тергеу ісі. 1927-1930 жж. Торғайское дело. 1922-1926 гг. Следственное дело № 78754. 1927-1930 гг. Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. – 984 с. (145 с.).
18. Қозыбаев М. К вопросу об историографии Амангельды Иманова. // Амангельды Иманов. Статьи, документы, материалы. Под.ред. С.Б. Бейсембаева. Алма-Ата, «Казахстан», 1974. 254. (24-25) // Примечание: Именно тогда принимается решение о переименовании Батпаққаринского района Кустанайской области в район имени Амангельды. В заданном идеологическом духе проходили юбилейные мероприятия: проведение дня 25-летия со дня смерти батыра как исторической даты (1944 г.), принятие в начале 1973 года ЦК КП Казахстана развернутого решения о праздновании 100-летия со дня рождения и т.д. // Бекмагамбетова М. Легитимация лидерства А.Жанбосынова событиях 1916 года на территории Торғайской области. // Изучение 1916 года: деполитизация и гуманизация знаний о восстании в Центральной Азии. - Б.: Махprint. - 2020. - 448 с. (173).
19. Бекмагамбетова М. Легитимация лидерства А.Жанбосынова событиях 1916 года на территории Торғайской области. // Изучение 1916 года: деполитизация и гуманизация знаний о восстании в Центральной Азии. - Б.: Махprint. - 2020. - 448 с. (172).; Брусиловский Е. Судьба - великий драматург: Воспоминания. Сост. И. М. Самигулин. Алматы. 2014. С.66.
20. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. - Алматы: Қазақстан, 1994, 192 б. (183 б.)
21. Шоқай М. Правда о «батыре-большевике Амангельды» // Мустафа Шоқай. Избранные труды: В двух томах. Том второй / Сост. И автор предисловия К.Л. Есмагамбетов. Алматы: «Арыс», 2016. (328-330 сс.)
22. Восстание 1916 года в Казахстане: (документы и материалы) / под ред. Б. С. Сулейменова; сост.: Ф. Н. Киреев, Ш. Я. Шафиро; Академия наук КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии; Архивное управление МВД КазССР. – Алма-Ата : Изд-во АН КазССР, 1947. (41-42 сс.)
23. Мендешев С. О национально-освободительном движении 1916 года. Доклад на совещании в Комвузе им.Голощекина, посвященном 15-летию восстания 1916 года. // Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы // құраст.: С.А. Асанова ж.б. ред.: А. Бермаханов, А. Р. Садықов - Алматы: Қазақстан, 1998 – 2-том – 247 б. (29 б.)
24. Мырзағалиұлы М. 1916-1917 жж. Торғай қазақтарының көтерілісі. - Алматы: Атамұра, 2005. - 162.; Сүлейменов М. Әбдіғапар Жанбосынұлы. Павлодар: - ЖК «Сытина Н.И.» баспаханасы, 2017. 536 б.; Сүлейменов М. Кейкі Көкембайұлы. - Павлодар, ЖК «Сытина Н.И.» баспаханасы, 2017. - 404 б.
25. Восстание 1916 года в Турғайском уезде и Амангельды Иманов. / Б. Р. Амангельдиев – Алматы: Алатау, 2015. - 176 с.
26. Маулетұлы К. Оспан хан, Айжарқын хан тарихтан өз орнын алар уақыт келді. (Қаһарлы 1916 жыл. Торғай көтерілісі). - Астана, 2017. - 160 б.
27. «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс: тарихы мен қазіргі заман: Әбдіғапар Жанбосыновтың туғанына 140 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конф.мат.жинағы. - / С.Ф. Мажитов ред. - Алматы: «Тарих тағылымы» баспасы. 2010. - 183 б. (133 б.-139). Алматы, 29 мамыр 2010 ж.
28. Алдажұманов Қ.С. «XX ғ. 20-30 жылдардағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмір және әмір

Әбдіғанап», Қабден Әбдіғанапов «Кеңес дәуірінде 1916 ж. Торғай көтерілісін бұрмалау», Еримбетова Қ.М. «1916 жыл: Әбдіғанап Жанбосынов және тәуелсіздік жолындағы ұлттық рух», Мырзағалиұлы М. «Әбдіғалық Жанбосыновтың естеліктері», Тұрғараева Г. Әбдіғанап Жанбосыновтың Ахмет Байтұрсыновпен байланысы // «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс: тарихы мен қазіргі заман: Әбдіғанап Жанбосыновтың туғанына 140 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конф. мат. жинағы. - / С.Ф. Мажитов ред. - Алматы: «Тарих тағылымы» баспасы. 2010. - 183 б. Алматы, 29 мамыр 2010 ж.

29. Қалиұлы Қ. Әбдіғанап хан. // Ана тілі. – 2015. – 2 - 8 сәуір (№ 13).- 6-7 б.; Әбдіғанап Әмір бастаған көтеріліс. 1916 жыл. Торғай; Материалдарды жинақтап әзірлеген Қ.Әбдіғанапов // Жұлдыз. – 1992.- N 6.- 174-182 б.; Әбдіғанапов Қ. Әбдіғанап хан // Халық кеңесі. – 1995. -13 сәуір; Әбдіғанапов Қ. Бабалардың бағы жанғанына қуанамын: Торғай қазақтарының 1916 жылғы көтерілісін басқарушы Әбдіғанап хан туралы. / Торғай таңы. – 1995. -24 маусым; Қалиев А. Елім деп еңіреген қайран Қапар...// Ана тілі. – 2010. 21-27 қазан (№ 42).

30. Темірбекұлы Б. Әбдіғанап хан Кенесарының стратегиясын пайдаланды ма? // Қостанай таңы. – 2018. - 5 қыркүйек (№ 103). - 8 б.

31. Төлебайұлы О. Бұл тарихи үлкен қиянат болды: Әбдіғанап хан туралы естелік. // Сарыарқа. – 1992 - 27 наурыз

32. Досжанов Хамит Әбдіғанап ханға ескерткіш орнатылмақ // Қостанай таңы. – 2016. - 5 шілде (№ 72).- 13 б.

33. Әлиев С. Тағдырдың салмағына қайыспаған: Әбдіғанап хан Жанбосынұлы туралы. // Сарыарқа. – 1991.- 15 қазан.

34. Иманбекова Г.Ш. Әбдіғанап хан және 1916 жылғы Торғай қазақтарының көтерілісі // Отан және әлем тарихы ХХІ ғасырда: ғылыми парадигмалардың ортақтығы мен ерекшеліктері: халықаралық «Бекмаханов оқулары» ғылыми конф. материалдары (22-23 қараша 2007 ж.). – 116-118 б.

35. Мақтағанов Т. Ар алдындағы адалдық // Қазақ. – 2008. - 4-25 шілде (№ 27/30).- 6-7 б.

36. Мамыраев С. Әбдіғанап ханды атқызған Әліби Жангелдин еді // Жас Алаш. – 2010. - 27 мамыр - 4 б.

37. Әсіпұлы С. Әбдіғанап ханды атқызған Әліби емес! // Жас Алаш. – 2010. – 29 маусым (№ 51). - 5 б.

38. Жайнамазға төгілген қан: [1919 ж. атылған Әбдіғанап хан туралы оның ұрпағы Қабден айтқан әңгімеден; Жазып алған Н.Жұмаханұлы] // Қазақ әдебиеті. – 1999.- 26 қараша (N 48).- 10 б.

References:

1. Týrar Ryskýlov vosstanie kazakov i kirgiz v 1916 godý Osnovnye ekonomicheskie i politicheskie prichiny vosstania. // Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j. b. red.: A. Bermahanov, A. R. Sadyqov - Almaty: Qazaqstan, 1998 –2-tom – 247 b. (6 b.)

2. Spravochnaia knijka i adres-kalendar Týrgaiskoi oblasti na 1916 god. Izdanie Týrgaiskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta. - Orenbýrg, Elektro-tip. Týrg. Obl.pravl. 1916. - 450. (5 s.)

3. Seitkali Mendeshev. O nacionalno-osvoboditelnom dvijenu 1916 goda. Doklad na soveshanu v Komvúze im.Goloshekina, posváshennom 15-letný vosstania 1916 goda. // Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j.b. red.: A. Bermahanov, A. R. Sadyqov - Almaty: Qazaqstan, 1998 – 2-tom – 247 b. (22-31 bb.)

4. Kangeldiev. Kak ia stal bólshevikom. Vosstanie 1916 goda v Kazahstane. Sbornik vospominani i materialov. - Alma-Ata: izd. KNIIML. - 1937. - 316 s. (239.)

5. Gins G. K. Ocherki iz poezdki po Semirechú // Istoricheskui vestnik, 1911, № 8.

6. QROMA. 15-qor. 1-tizbe. 212-is.

7. Slesarev. Ýroki vosstania. 24 avgýsta 1931 goda. // Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j. b. / red.: A. Bermahanov, A. R. Sadyqov - Almaty: Qazaqstan, 1998 –2-tom – 247 b. (33 b.)

8. Bókethanov Á., Shestakov. 1916 jylǵy kóterilistiń on jyldyǵyna. 1916 - 1926 (25 iýn). Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j. b. red.: A. Bermahanov, A. R. Sadyqov - Almaty: Qazaqstan, 1998 –2-tom – 247 b. (14 b.)

9. Amangeldy Imanov. Stati, dokýmenty, materialy. Pod. red. S.B. Beisembaeva. - Alma-Ata, "Kazahstan", 1973. (70).

10. Harlampovich K. V. Vosstanie týrgaiskih kazak-kirgizov 1916-1917 gg. (Po rasskazam ochevidsev). //

- Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j.b. red.: A. Bermahanov, A. R. Sadyqov - Almaty: Qazaqstan, 1998 – 2-tom – 247 b. (72 b.)
11. SGA RK. F. I-25. Op.1. D. 418. L. 391-392; 1916 j. Qazaqstandaǵy ult azattyq kóterilis / Nacionalno-osvoboditelnoe vosstanie. Qujattar jinaǵy. - Almaty: QROMA, 2021. - 351 b. (97 s.)
 12. Jyрма úsh joqtaý. Máskey, 1926-shy j. // Jinastyryp, túzetkender Batursynuly Ahmet, Bókeihanuly Álihan. // Myń bir maqal; Jyрма úsh joqtaý. (Redaktory R.Asanbaeva.) - Almaty: Qazaqstan, 1993. 96 bet.
 13. M.Qoigeldiev. Alash qozǵalysy: Monografia. Ekinshi kitap. – Almaty: Mektep, 2017. – 656 b. (320 b.)
 14. Otarbaev J. "Ábdigapar han" dastany. Faizolla Satybaldyuly (1888-1959). // "Qazaqstandaǵy 1916 jylǵy ult-azattyq qozǵalys: tarihy men qazirgi zaman: Ábdigappar Janbosynovtyń týǵanyna 140 jyl tolyǵyna arnalǵan Halyqaralyq ǵylymi-teorialyq konf.mat.jinaǵy. - / S.F. Majitov red. - Almaty: "Tarih taǵylymy" baspasy. 2010. - 183 b. (133-139). - Almaty, 29 mamyr 2010 j.
 15. Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j.b. Bas red. M.Qozybaev: - Almaty: Qazaqstan, 1998 – 1-tom – 423 b. (279-281 bb.)
 16. Qaluly Q. Ábdigapar han. // Ana tili. – 2015. – 2 - 8 sáyir (№ 13).- 6-7 b.
 17. "Alash isi. 1920-1930 jj. OGPÝ júrgizgen jasandy tergeý isiniń qujattary men materialdary" / "Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokýmenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPÝ". V dvýh tomah – Almaty: TOO "Izdatelstvo LEM", 2023. Tom pervyy: "Torgau isi. 1922-1926 jj. № 78754 tergeý isi. 1927-1930 jj. Torgaiskoe delo. 1922-1926 gg. Sledstvennoe delo № 78754. 1927-1930 gg. Sost.: M.K. Koigeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakýlova. – 984 s. (145 s.).
 18. Kozybaev M. K voprosý ob istoriografii Amangeldy Imanova. // Amangeldy Imanov. Stati, dokýmenty, materialy. Pod.red. S.B. Beisembaeva. Alma-Ata, "Kazahstan", 1974. 254. (24-25) // Primechanie: Imenno togda prinimaetsá reshenie o pereimenovanii Batpakkarinskogo raiona Kýstanskoi oblasti v raion imeni Amangeldy. V zadannom ideologicheskom dýhe prohodili týbileinye meropriatia: provedenie dná 25-letia so dná smerti batyra kak istoricheskoi daty (1944 g.), prinátie v nachale 1973 goda SK KP Kazahstana razvernýtogo reshenia o prazdnovanii 100-letia so dná rojdenia i t.d. // Bekmagambetova M. Legitimasia liderstva A.Janbosynova sobytiah 1916 goda na territorii Torgaiskoi oblasti. // Izýchenie 1916 goda: depolitizatsia i ǵymanizatsia znanu o vosstanii v Sentralnoi Azu. - B.: Maxprint. - 2020. - 448 s. (173).
 19. Bekmagambetova M. Legitimasia liderstva A.Janbosynova sobytiah 1916 goda na territorii Torgaiskoi oblasti. // Izýchenie 1916 goda: depolitizatsia i ǵymanizatsia znanu o vosstanii v Sentralnoi Azu. - B.: Maxprint. - 2020. - 448 s. (172).; Brysilovski E. Sýdba - veliku dramatyrg: Vospominania. Sost. I. M. Samuǵlin. Almaty. 2014. S.66.
 20. Qozybaev M. Jaydy shaptym tý bailap. - Almaty: Qazaqstan, 1994, 192 b. (183 b.)
 21. Shogai M. Pravda o "batyre-bólshevike Amangeldy" // Mýstafa Shokai. Izbrannye trýdy: V dvýh tomah. Tom vtoroi / Sost. I avtor predislovia K.L. Esmagambetov. Almaty: "Arys", 2016. (328-330 ss.)
 22. Vosstanie 1916 goda v Kazahstane: (dokýmenty i materialy) / pod red. B. S. Sýleimenova; sost.: F. N. Kireev, Sh. Ia. Shafiro; Akademia nayk Kazssr, In-t istorii, arheologu i etnografii; Arhivnoe ýpravlenie MVD Kazssr. – Alma-Ata : Izd-vo AN Kazssr, 1947. (41-42 ss.)
 23. Seitkali Mendeshev. O nacionalno-osvoboditelnom dvijenu 1916 goda. Doklad na soveshanii v Komvýze um.Goloshekina, posváshennom 15-letnyú vosstania 1916 goda. // Qaharly 1916 jyl. Qujattar men materialdar jinaǵy // qurast.: S.A. Asanova j.b. red.: A. Bermahanov, A. R. Sadyqov - Almaty: Qazaqstan, 1998 – 2-tom – 247 b. (29 b.)
 24. Myrzaǵaluly M. 1916-1917 jj. Torgau qazaqtarynyń kóterilisi. - Almaty: Atamura, 2005. - 162; Sýleimenov M. Ábdigapar Janbosynuly. Pavlodar: - JK "Sytina N.I." baspahanasy, 2017. 536 b.; Sýleimenov M. Keiki Kókembauuly. - Pavlodar, JK "Sytina N.I." baspahanasy, 2017. - 404 b.
 25. Vosstanie 1916 goda v Týrgaiskom ýeze i Amangeldy Imanov. / B. R. Amangeldiev – Almaty: Alataý, 2015. - 176 s.
 26. Maýletuly K. Ospan han, Ajarqyn han tarihtan óz ornyn alar ýaqyt keldi. (Qaharly 1916 jyl. Torgau kóterilisi). - Astana, 2017. - 160 b.
 27. "Qazaqstandaǵy 1916 jylǵy ult-azattyq qozǵalys: tarihy men qazirgi zaman: Ábdigappar Janbosynovtyń týǵanyna 140 jyl tolyǵyna arnalǵan Halyqaralyq ǵylymi-teorialyq konf.mat.jinaǵy. - / S.F. Majitov red. - Almaty: "Tarih taǵylymy" baspasy. 2010. - 183 b. (133 b.-139). Almaty, 29 mamyr 2010 j.
 28. Aldajumanov Q.S. "HH ǵ. 20-30 jyldardaǵy Qazaqstandaǵy qoǵamdyq-saiasi ómir jáne ámir Ábdigapar", Qabden Ábdigaparov "Keńes dáýirinde 1916 j. Torgau kóterilisin burmalay", Erimbetova Q.M. "1916 jyl: Ábdigapar Janbosynov jáne táýelsizdik jolyndaǵy ulttyq ryh", Myrzaǵaluly M. "Ábdigalyq Janbosynovtyń estelikteri", Turǵaraeva G. Ábdigapar Janbosynovtyń Ahmet Batursynovpen bailanysy" // "Qazaqstandaǵy 1916 jylǵy ult-azattyq qozǵalys: tarihy men qazirgi zaman: Ábdigappar Janbosynovtyń

týganyna 140 jyl tolyyna arnalǵan Halyqaralyq ǵylymi-teorialyq konf.mat.jınaǵy. - / S.F. Majitov red. - Almaty: "Tarih taǵylymy" baspasy. 2010. - 183 b. Almaty, 29 mamyr 2010 j.

29. Qaluly Q. Ábdigapar han. // Ana tili. – 2015. – 2 - 8 sáyir (№ 13).- 6-7 b.; Ábdigapar Ámir bastaǵan kóterilis. 1916 jyl. Torgai; Materialdardy jınaqtap ázirlegen Q.Ábdigaparov // Juldyz. – 1992.- N 6.- 174-182 b.; Ábdigaparov Q. Ábdigapar han // Halyq kehesi. – 1995. -13 sáyir; Ábdigaparov Q. Babalaryń baǵy janganyna qyanamyn: Torgai qazaqtarynyń 1916 jylǵy kóterilisin basqaryshy Ábdigappar han týraly. / Torgai tańy. – 1995. -24 maýsym; Qaliev A. Elim dep eńiregen qairan Qapar...// Ana tili. – 2010. – 21-27 qazan (№ 42).

30. Temirbekuly B. Ábdigapar han Kenesarynyń strategiasyn pıdalandy ma? // Qostanai tańy. – 2018. - 5 qyrkıuek (№ 103). - 8 b.

31. Tólebauly O. Bul tarıhı úlken qıanat boldy: Ábdigapar han týraly estelik. // Saryarqa. – 1992 - 27 naýрыз

32. Dosjanov Hamit Ábdigapar hanǵa eskertkish ornатыlmaq // Qostanai tańy. – 2016. - 5 shilde (№ 72).- 13 b.

33. Áliev S. Taǵdyrdyń salmaǵyna qayıspaǵan: Ábdigapar han Janbosynuly týraly. // Saryarqa. – 1991.- 15 qazan.

34. Imanbekova G.Sh. Ábdigapar han jáne 1916 jylǵy Torgai qazaqtarynyń kóterilisi // Otan jáne álem tarıhy HHI ǵasyrda: ǵylymi paradıgmalardyń ortaqtyǵy men ereksheликteri: halyqaralyq "Bekmahanov oqylary" ǵylymi konf. materialdary (22-23 qarasha 2007 j.). – 116-118 b.

35. Maqtaǵanov T. Ar aldyndaǵy adaldyq // Qazaq. – 2008. - 4-25 shilde (№ 27/30).- 6-7 b.

36. Mamyraev S. Ábdigapar handy atqyzǵan Álibi Jangeldin edi // Jas Alash. – 2010. - 27 mamyr - 4 b.

37. Ásipuly S. Ábdigapar handy atqyzǵan Álibi emes! // Jas Alash. – 2010. – 29 maýsym (№ 51). - 5 b.

38. Janamazǵa tógilgen qan: [1919 j. atylǵan Ábdigapar han týraly onyń urpaǵy Qabden aitqan ángimeden; Jazyp alǵan N.Jumahanuly] // Qazaq ádebieti. – 1999.- 26 qarasha (N 48).- 10 b.